

HENRICH JAKUBÍK

Univerzita Mateja Bela (Banská Bystrica)

DETSTVO A STAROBA V PRÓZE SLOVENSKEHO REALIZMU

Childhood and old age in the prose of Slovak realism

The study focuses on forms of appearance of childhood and old age in selected prose works of Slovak literary realism. The focus of the analysis are Kukučín's prose works from the school setting and Tajovský's short stories with a dominant character of a grandfather. In works of both authors the memoir type of prose can be found, which was inspired by memories of their childhood and strong autobiographical elements of children characters. For Tajovský, there is a tendency to harmonic imaging childhood and old age as a symbiosis of the two period of human being.

Keywords: child, childhood, old age, Slovak realism, short story, autobiographical elements, memory

Realistická epocha slovenskej literatúry priniesla zásadný posun v chápaní dieťaťa a detstva ako objektu literárneho záujmu: dieťa už nie je romantickou metaforou nevinnosti a bezbrannosti či elementom zdôrazňujúcim sentimentálny charakter diela. Je zobrazované ako organická súčasť spoločnosti a detský svet je prezentovaný najmä v interakcii so svetom dospelých. Následkom toho vstupujú do hry generačné vzťahy, najčastejšie v podobe rodič – dieťa; čím viac sa literárny vývin prikláňa k podobe kritického realizmu, tým menej tento vzťah pripomína bezproblémovú idylu na úkor konfrontácie.

V próze slovenského realizmu možno pomenovať v zásade dva základné prístupy k spracovaniu tematiky detstva: detstvo vnímané optikou dospelého, pri ktorom autori, popri odpozorovaných modeloch správania, čerpajú najmä z vlastného detstva – ide teda o viac či menej autobiografické typy próz, v ktorých je detstvo spomienkou. Faktor spomienky môže znamenať aj prítomnosť nostalgie, melanchólie či sentimentu, ale aj životného optimizmu. Druhým variantom je detstvo z pohľadu samotného dieťaťa, teda ako prežívaná prítomnosť. Zo svojho detstva čerpal aj Martin Kukučín, označiť však jeho prózy s detskou postavou za výlučne autobiografické či spomienkové by bolo veľmi zjednodušujúce a zavádzajúce.

Hoci autentickosť výpovede znásobuje aj viackrát použité rozprávanie v prvej osobe, pre prozaika sú spomienky vo väčšine prípadov len inšpiráciou, východiskom pre vytvorenie svojbytnej literárnej postavy a príbehu.

Na Martinovi Kukučínovi treba, popri známych prvkoch, ktorými výrazne reformoval slovenskú krátku prózu, oceniť črtu možno menej nápadnú, ale konštantnú – literárnu odvahu s akou sa púšťal do (pre dobovú slovenskú literatúru) neprebádaných končín a ponúkal konzervatívne slovenskému čitateľovi atypické postavy, neschematické situácie a ich netriviálne riešenia. Priekopnícke postavenie mu prináleží aj v súvislosti s uvádzaním postáv detí a mládeže na slovenskú literárnu scénu. Ako svojho času napísal Ján Poliak (Poliak 1963, 282), u Kukučina možno sledovať zaujímavý prístup: keď píše cielene pre deti, didaktizuje a moralizuje, keď však píše o deťoch pre dospelých vznikajú skutočne umelecké obrazy. Práve pri Kukučínovi si intenzívne uvedomujeme moment, kedy sa z dieťaťa-symbolu (metafory, ornamentu etc.) stáva aktívny prvok diania, hýbateľ príbehu, legitímna literárna postava s adekvátnym priestorom a s vlastným vnútorným svetom. Rozdielnosť prístupu k formovaniu detských postáv vynikne obzvlášť pri konfrontácii s generačným súpútnikom Vajanským, ktorého „zlatovlasí anjelici“ sú jednak vyslovene epizódnyimi figúrami s prevládajúcou dekoratívnou funkciou, jednak korešpondujú s autorovým sklonom k idealizácii a k vytváraniu výrazových a charakterových stereotypov. To čo sa Vajanskému nepodarilo realizovať ani na širom priestore románu, dokázal Kukučín na malej ploche – individualizovať postavu, vytvoriť jej jedinečné črty. V súlade so žánrovým zameraním tak autor „kreslí“ a „črtá“ osobité charaktery, bez sklonov k typizácii. Zobrazuje deti ako deti, nie ako miniatúry dospelých – s ich spôsobom myslenia a reči, úrovňou poznania sveta, fantáziou a v neposlednom rade aj s ich nedokonalosťou a slabosťami. U Kukučina sa nechodí iba *Do školy*, ale aj *Poza školu...*

Príkladom prózy na pomedzí didaktického a umeleckého zámeru, ktorá je nielen „beletrizáciou mravných poučení“ (Poliak 1963, 282), ale aj pokusom o zachytenie vnútorného prežívania dieťaťa môže byť práve poviedka *Poza školu* (1893). Nepokojná duša dieťaťa spútaná školskou disciplínou uniká pred povinnosťami: „Sedí Janko, sedí, počúva vtáčky, myseľ jeho lieta ako ten motýľ.“ (Kukučín 1959, 415). Robí to inštinktívne, ale vzápätí si uvedomuje svoj prehešok a ocitá sa v „*Danielovej jame*“ výčitiek svedomia; motýľ nadobúda podobu „*smrtohlava*“ a vyslobodenie prináša až prebudenie zo sna. Postava chlapca predstavuje jednu z podôb

dedinského človeka učiaceho sa na vlastných chybách, zrasteného s rodnou hrudou a prírodou, ktorá ho obklopuje.

Veľmi osobitý variant „detstva“ predstavuje Kukučínov *Neprebudený* (1886) – próza po všetkých stránkach výnimočná v kontexte autorovej tvorby i súdobej slovenskej literatúry. Postavu Ondráša Machuľu, dieťaťa uväzneného v tele dospelého, možno chápať aj ako skúšku vyspelosti dobovej dedinskej spoločnosti, miery jej tolerancie voči inakosti, predstavovanej mentálne postihnutým jedincom. Je zaujímavé, že vyššiu mieru empatie než u svojich vrstovníkov nachádza Ondráš u starých ľudí: *totka*, príbuzná jeho nebohej matky, prijala ako svoj údel a povinnosť postarať sa o tohto „biedneho tvora božieho“. Každý dotyk „večného dieťaťa“ so svetom dospelých je však bolestivý a napokon aj tragický. Odhliadnuc od takýchto atypických podôb „detstva“, koncentruje sa Kukučínov záujem o tematiku detstva najmä do súboru tzv. školských próz. Napriek tomuto označeniu i faktu, že vychádzajú často z učiteľských zápiskov, nesústreďujú sa vždy len na samotné prostredie školy, ale viac na dianie okolo nej, na miesto školy (žiaka, učiteľa, vzdelávania) v živote slovenskej dediny.

Názov prózy *Pred skúškou* (1887) nesie v sebe popri prvotnom význame (dvaja rovesníci sa pripravujú na „exámen“) aj ďalšie konotácie: v detskom súperení ide o preverku charakterov, o prekonávanie vlastných slabostí (závisť, žiarlivosť, malé podrazy a klamstvá), o víťazstvo samého nad sebou; v takýchto skúškach dieťa dozrieva a stáva sa lepším. Časový odstup a spomienkový faktor umožňujú autorovi rozprávať o udalostiach s jemne humorným, ale aj sebakritickým nadhľadom. Zároveň utvrdzuje seba i čitateľa v presvedčení, že priateľstvá z detstva sú tie, ktoré pretrvávajú najdlhšie. S jemnou iróniou a zároveň hlbokým porozumením dokáže výrazovo presne formulovať typické pocity žiaka, ktoré zažíva s blížiacim sa koncom prázdnin a návratom do školy: „Vakácie sa končia. Ondrej Rybár sa vše zamyslí nad márnosťou sveta i všetkého, čo je v ňom.“ (Kukučín 1963, 29).

V niekoľkých prózach prisúdil Kukučín (podobne ako kedysi Kubáni v *Mendíkovi*) detskej postave úlohu posla dobrých správ a je v zásade jedno či ide o ľúbostnú korešpondenciu alebo vianočné dobroty: je to úloha, ktorú dieťa berie veľmi zodpovedne a dodáva mu pocit dôležitosti. V prípade poviedky *Keď bol Matej malý* (1890) ide o kompozične nevyvážený celok, ktorý sa v prvej časti sústreďuje najmä na malého poštára a jeho neúspešnú misiu, zatiaľ čo v druhej sa pozornosť v súvislosti s popleteným odosielaťelom a zámenou listov presúva na postavy dospelých. Malý chlapec je pri „strastiplnom“ napĺňaní svojho poslania prvýkrát intenzívnejšie

konfrontovaný so svetom dospelých, s reakciami, ktorým často nerozumie; v dôsledku toho vyznieva detská postava stále pomerne staticky, viac ako pasívny objekt rozprávania než ako aktívny hýbateľ diania, s iba zbežne načrtnutou vnútornou charakteristikou. V próze *Vianočné oblátky* (1889), ktorá mala byť predovšetkým výpoveďou o ťažkom živote začínajúceho dedinského rektora sa ťažiskovou pasážou stáva rozsiahla epizóda o putovaní dvoch chlapcov s košíkom oblátok do vzdialenej dediny – realisticky presná a predsa veľmi poetická, navyše umocnená predvianočnou atmosférou. Práve spôsob akým autor mení relatívne všednú až banálnu cestu na takmer dobrodružnú výpravu je potvrdením jeho rozprávačského potenciálu. Dynamickým prvkom sú tu najmä živé dialógy chlapcov, v ktorých sa zrkadlia smutnejšie i veselšie stránky detského života, vrátane predstáv o vlastnej budúcnosti („Ale ja radšej budem pán. ‘A ja gazda!’“ (Kukučín 1958, 187)).

V prózach s detskými hrdinami pochopiteľne možno identifikovať prvky príznačné pre celú prozaickú tvorbu: je tu rozprávanie s využitím retrospektívy, ktorou vo výstižnej skratke predstaví všetko podstatné zo života postavy, z jej minulosti, prítomnosti i budúcnosti. „Sadli si na medzu a svorne nariekali. Aj Adam sa nakazil od Mateja. Keby nebolo hladu, plakali by tam vari. Adam by sa nebol oženil, uplakaného by ho iste nebola nijaká chcela; Matej by dnes podnes nebol farárom.“ (Kukučín 1958, 408). Je tu „kukučínovský“ láskavý humor, tolerantný postoj ku „svojmu človeku“, alebo nákazlivá viera v ľudské dobro, presvedčenie, že človek sa môže „napraviť“. Jeho typická tendencia harmonizovať je však v rozpore s očakávaniami viackrát narušená; napríklad v *Drotárových Vianociach* (1888) – príbehu o márnosti boja o vlastné dieťa v súperení s uhorskej úradníckou mašínériou. Na pozadí osudov detských postáv pritom autor akoby mimovoľne reflektuje aj širšie spoločenské súvislosti: závažné otázky národnej výchovy, dôsledky maďarizačnej politiky, ale predovšetkým spôsob života slovenskej dediny, jej lepšie i horšie stránky, jej veľkorysosť ale aj obmedzenosť, zvyklosti i zlozvyky, povery a vžitú predstavy. Dieťa je u Kukučina vždy zobrazované nielen ako jeden z členov rodiny, ale aj ako súčasť dedinskej society a takto sú sledované a posudzované aj jeho činy, viac či menej dôležité životné kroky. V próze *Veľkou lyžicou* (1886) sleduje dedina s údivom a nevoľou počínanie Miša Feranca a jeho ženy („Všetci ľudia ukazovali naň, že sa panští.“ (Kukučín 1963, 53)), ktorých syn Cyril sa zvláštnym riadením osudu prakticky od narodenia stáva stredobodom pozornosti, objektom diskusií, obdivu i závidy – odlišuje sa svojim menom, ale aj vzdelaním (vyučovanie na fare, neskôr gymnázium). Otec, snažiaci sa

celý život o nenápadnosť, je týmto záujmom zaskočený, matka naopak polichotená („...ísť do škôl... byť pánom.. .oh –“ (Kukučín 1963, 50)). Takáto inakosť a „vyvyšovanie sa“ sú nezlučiteľné s nepísanými zákonmi dediny a verejná mienka je jasná: „Školy majú veľké ústa – mnoho stoja.“ (Kukučín 1963, 53). Nikto si popri tom nevšíma, že rozmaznávaný, ale aj bystrý a vyspelý chlapec zo všetkého najviac túži iba po jednom – žiť obyčajný život svojich rovesníkov. Balansovanie medzi smutným (osamelosť dieťaťa) a smiešnym (patálie pri krste), ktoré bolo Kukučínovi vlastné, graduje v „oslobodzujúcom“ finále: vyľakanému chlapcovi, ktorý dostal pozvanie na obed na faru, dovoľuje empatický kňaz vyliezť v nových šatách na višňu...

Poviedka *Veľkou lyžicou* je zároveň dôkazom, že postava dieťaťa u Kukučina nemusí byť nevyhnutne hlavným predmetom zobrazenia; pozornosť je rozložená aj medzi ďalšie postavy z jej užšieho (rodinného) i širšieho (dedinčania, farár) okruhu. Podobný postup uplatnil autor aj v prípade prózy *Z teplého hniezda* (1885). Tak ako v niektorých pasážach postava chlapca ustupuje do úzadia a nahrádza ju smutnosmiešna „história“ jeho otca (príliš krátka „vandrovka“), nie je to teda len príbeh o rozlúčke s detstvom a odchode z rodičovského domu, ale v širšom význame aj výpoveď o neodvratnom zániku starých poriadkov (otec je zeman, ktorý sa dal na remeslo a navyše si vzal sedliacke dievča). Odchod chlapca z domu „do učenia“ nie je len záležitosťou rodiny, stáva sa udalosťou pre celú dedinu a každý, „rodina či nerodina“, považuje za svoju „kresťanskú povinnosť“ rozlúčiť sa a priniesť nejaký darček či aspoň radu do ďalšieho života. Scéna „odobierky“ tak nadobúda až obradný charakter a hoci je pomerne rozsiahla a miestami až etnograficky popisná, je podaná veľmi sugestívne. Kukučín vytvára priestor pre zobrazenie vnútorného sveta dieťaťa (Matkom zmietajú protichodné pocity hrdosti i strachu, očakávaní i smútku) i úvahy dospelých (otec je v prejavovaní citov vždy rezervovanejší, matka spontánnejšia), presvedčivo pracuje s emóciami, ale nepodlieha sentimentu; emotívne vypäté scény (posledný pohľad chlapca smerom k rodnej dedine možno chápať aj ako rozlúčku s detstvom) kompenzuje náladovými obrázkami prírody, alebo odľahčuje vtipnými motívmi (dobiehanie na vlak). Autor ukazuje život v jeho krutých paradoxoch: staromódna matka sa obáva synovej túžby cestovať vlakom, zároveň jej však dlhá cesta za splnením tohto sna umožňuje oddialiť rozlúčku; rodičia „odháňajú“ svoje milované deti od seba a posielajú ich do veľkého sveta v mene ich lepšej budúcnosti. „Iba mať tuší, prečo plače jej dieťa. Ale ona má útechu – vie, prečo sa toto všetko robí. Vie, že z tohto

utrpenia, strádania vyrastie veľká radosť. Bude šťastný, samostatný, ľudom osožný, bohu príjemný.“ (Kukučín 1963, 37).

Pri mapovaní rôznych fáz detstva a mladosti Kukučín postupne prechádza od žiackych postáv ku študentským, sleduje postavu „zo stupňa na stupeň“; niekedy sa tak deje v rámci jedného prozaického textu. Pritom sa mu darí citlivo a so zmyslom pre detail zachytiť zmeny súvisiace s vekom, a to v rovine jazykovej (adekvátny spôsob vyjadrovania), ale predovšetkým psychologickú (zmena priorít, nový okruh problémov). V próze *Tichá voda* (1892) je hlavný hrdina spočiatku len detským svedkom prvých útrap z lásky, aby sa neskôr stal ich priamym aktérom. Zároveň s tým ako rastie a mení sa, cíti ako sa postupne odcudzuje domovu: „Srdce mi zatvrdlo; ja som cítil, že pásky medzi mnou a domovom sa pretŕhajú.“ (Kukučín 1963, 68) – aby sa k nemu uzmierení a vyrovnaný neskôr znova vrátil.

Pri pátraní po textoch zaoberajúcou sa problematikou dospievania narážame na pomerne nepočetnú skupinu diel; popri Vansovej dievčenských románoch je to opäť Kukučín, ktorý zrejme najdôslednejšie z realistických prozaikov mapoval rané štádia ľudského života – popri detstve je to aj fáza na pomedzí detstva a mladosti, respektíve svet dospievajúcej mládeže: objavuje sa vo výrazne autobiografických študentských črtách typu *Spod školského prachu* (1886) či *Úvod k vakáciám* (1888), v novele *Mladé letá* (1889) alebo v dokumentárne ladených „pražských“ spomienkach *Na ľade* (1895) a *Zo študentských časov* (1904).

Do študentských čias sa vo svojich humoreskách vracal už Laskomerský, ale Kukučínove prózy vyznievajú umelecky podstatne ambicióznejšie, pretože popri zábavnej funkcii (na ktorú kládol dôraz jeho predchodca) sa pokúšajú aj o zachytenie vnútorného prežívania postáv, čo je zreteľné najmä v najrozsiahlnejšej z uvedených próz, v *Mladých letách*. Podujal sa zobrazit komplikovaný a často nevyspytateľný svet dospievajúceho človeka, všetky premeny a protirečenia spojené s týmto vekom – nevyhranenosť životných postojov a názorov, rýchle zmeny nálad, citový zmätok a pod. Pri zobrazení osudov dvoch chlapcov, ktorí napriek rozdielnemu sociálnemu pôvodu i povahám vyrastali spolu a spojilo ich pevné priateľstvo, sa autor sústredil na ich študentské roky prežité na revúckom gymnáziu. Práve na protiklade charakterov (racionálnejší a dlho aj dominantnejší Miško Jahoda, emocionálnejšie založený Ferko Putoris) založil autor dynamiku rozprávania. Ich povahy odhaľuje v drobných epizódach: Miško si vyrobí truhličku na peniaze a svedomito si vedie domáce účtovníctvo, precízne si plánuje budúci život; Ferko sa dokáže nadchnúť pre maličkosť a prežívať dojatie napr. z krásnej prírody a pod.

Chlapci – mládenci prežívajú mladosť so všetkým, čo k nej patrí, vrátane „*denných trampôt*“, ale aj prvej lásky. Ich dlhoročné priateľstvo prechádza zásadnou skúškou, keď sa obaja zaľúbia do toho istého dievčaťa – Eleny (obaja sa k nej dostávajú cez doučovanie jej brata Petrika, pričom jeden volí prísnejší, druhý skôr láskavý prístup); z priateľov sa stávajú sokovia, ktorí spočiatku súboj o srdce Eleny („srdce za srdce“ (Kukučín 1958, 91)) ukrývajú za rozdielne názory na výchovu jej brata. Až postupne odhaľujú pravú podstatu narastajúcich antipatií a prestávajú si rozumieť: „Mladí ľudia rozišli sa s trpkosťou v srdci. Miško cítil svoju nepravdu, ale nasilu chcel ponižit', zničit' priateľa. A Ferka to pobúrilo. „Ja mám milovať. Koho mi on dovolí! Nikoho iného!“ (Kukučín 1958, 92). Vzťahy, do ktorých vstupujú a situácie, v ktorých sa ocitajú sú pre nich natoľko nové a citlivé, že sa spočiatku ostýchajú hovoriť o nich otvorene (napr. Ferkov rozhovor s Elenou o svojej budúcej vyvolenej). A hoci sú obaja takí odlišní, vo veciach lásky sú rovnako plachí a neistí (aj pragmatickejší Miško je náhle „chorý na srdce“ (Kukučín 1958, 117)); vzájomné napätie graduje, keď sa obaja mladí muži odhodlajú vyznať dievčaťu lásku v ten istý deň.

Zrejmu autorovou ambíciou (deklarovanou aj voľbou žánru) bolo zobrazit' popri osudoch hlavných hrdinov aj širšie spoločenské súvislosti doby: nielen život gymnaziálnej mládeže, ale aj život slovenského malomesta v tzv. matičných rokoch (kultúrne udalosti, plesy, ochotnícke divadlo) a sekundárne tiež generačné vzťahy: tie sa autorsky realizujú jednak cez vzťahy študentov a ich učiteľov (vyjadrené v mentorských výrokoch typu: „Musíte vážnejšie pozerať na život!“ (Kukučín 1958, 20), prípadne: „Raduj sa, mládenče, v mladosti své – hovorí Písmo.“ (Kukučín 1958, 145)), predovšetkým však formou listov medzi rodičmi a deťmi (najmä posledný list od otca ovplyvní Ferkove ďalšie konanie a životné kroky). Emocionálne veľmi pôsobivá (a aj typograficky zaujímavo poňatá) je scéna, v ktorej Miško pomáha starému negramotnému Chovanovi písať list synovi.

Nostalgia spomienok nie je preexponovaná, takže próza poskytuje relatívne triezvy pohľad na spôsob života slovenskej mládeže v 70. rokoch 19. storočia. Pravda, Kukučín nie je taký prenikavý analytik ľudských duší ako neskôr napr. Timrava a tak jeho zobrazenie vnútorného sveta hlavných postáv je skôr intuitívne, založené viac na autorovej prirodzenej vnímavosti a empatii, než na nejakej systematickej analýze. Pre harmonizátora Kukučina je príznačné, že rozprávanie odľahčí často už úvodnými slovami („Nuž nestalo sa nič ani zlého, ani epochálneho...“ (Kukučín 1958, 11). Treba každopádne vyzdvihnúť, že sa neuspokojil s všetko zahladzujúcou

nostalgiou a zjednodušujúcou typológiou, ale snažil sa diferencovať postavy nielen vonkajšou charakteristikou, ale aj zobrazením vnútorného prežívania, bez urputnej snahy pomenovať to neuchopiteľné „čosi“ čo oboch mladíkov vábi („tichá radosť“? „akýsi divný žal“?). Ne zvolil triviálny a sladkobôľny happy end, ale otvorený koniec, bez toho, že by pritom stránil niekto z postáv.

Prozaické začiatky Jozefa Gregora Tajovského viacerými znakmi zreteľne nadväzujú na Kukučina: spomienkový materiál ako východisko pre tvorbu, podobne kompozičné usporiadanie založené na epizodickom princípe, hlavná postava predstavená v hutnej skratke a s využitím retrospektívy, citová angažovanosť autora v diele a intenzívne prežívanie osudov svojich postáv, často umocnené ich-formou rozprávania, nostalgické ladenie a láskavý humor. Platí to aj pre postavy detí, ktoré si čitatelia u Tajovského automaticky spájajú najmä s tzv. starootcovským cyklom, hoci sa objavujú už v prvých prózach („*rozprávkach pre ľud*“), čerpajúcich námety z vlastných zážitkov, ľudových rozprávání (anekdot, povestí) alebo z učiteľských „zápisníkov“ (ďalšia paralela s Kukučinom). Bez ohľadu na to, či prinášajú postavy menších detí (*Na mylných cestách, Aj kapusty, Dačo – aby bolo*) alebo postavy na rozhraní detstva a dospelosti (*Ferko, Jastraby*), ide o krátke, dejovo jednoduché príbehy s iba ľahko načrtnutými charaktermi. Už v poviedkach ako *Dobré srdce* alebo *Čarodejné drevce* sa formujú zreteľné obrisy budúcich starootcovských próz – autobiografickosť, kľúčová postava starého otca, emocionálne silný medzigeneračný vzťah, koexistencia detstva a staroby („*môj starý otec a ja*“). Viac či menej autentické varianty vzťahu starého otca a vnuka v rôznych fázach jeho vývinu sa v Tajovského tvorbe objavujú priebežne – od útleho detstva v *Betleheme* až po *Rozpomienku*, kde sa už dospelý vnuk prichádza rozlúčiť s umierajúcim. Všeobecne však možno o Tajovského starootcovskom cykle konštatovať, že autor reflektuje (svoje) detstvo ako relatívne bezstarostné a harmonické obdobie života.

Detstvo bolo pre Tajovského mimoriadne silným impulzom pre tvorbu. Samotné starootcovské poviedky (*Do konca, Do kúpeľa, Na jarmok, Prvé hodinky, Žliebky*) sú zvyčajne komponované ako „starého otca rozpomienky“, teda ako epizodické rozprávania starého rodiča svojim vnúčatám. Stretnutie detstva a staroby, dvoch rámcových períód ľudského bytia, tu nemá podobu konfrontácie či generačného sporu; fungujú vo vzájomnej symbióze ako súčasť kolobehu života, organicky vyrastajúce jedna z druhej. Skúsenosť starších a detská naivita sú spojitými nádobami: deti sa učia od starých rodičov jednoduchej, ale účinnej životnej filozofii

postavenej na kresťanských princípoch, prirodzenej úcte k človeku, životu a práci; staršej generácii zasa deti dodávajú entuziazmus, potrebnú motiváciu, dôvod pre koho/prečo pracovať a žiť. „Pre nás žili, pre nás pracovali a strádali bez oddychu až do konca, i nechže je obom ľahká slovenská zem.“ (Tajovský 1972, 19). Trpezlivosť a láskavosť starých rodičov zároveň uľahčujú deťom pochopiť svet dospelých a pripraviť sa na vstup doň.

Sila spomienok spôsobuje, že sa autor občas pohybuje na samej hrane sentimentu, podlieha pátosu, nostalgii („To boli časy!“ (Tajovský 1972, 75)) a zároveň si uvedomuje neúprosné plynutie toku ľudského života („Dávno to bolo... alebo len tento týždeň. Očami duše svojej rozhrňáš záclonu času a vidíš ako pred polstoročím...“ (Tajovský 1972, 7)); zobrazuje medzigeneračné vzťahy ako v zásade harmonické a prípadné drobné nezhody podáva s humorným nadhľadom.

Napriek tomu, že starý otec nie je zobrazený ako človek bez chýb, je pre dieťa pozitívnym životným vzorom. Postava starej mamy, v súlade so štatútom ženy v dobovej spoločnosti, stojí v „tieni“ muža a väčšinou len z úzadia komentuje jeho slová a skutky. Starý otec však nie je len dominantnou postavou, ale často aj rozprávačom s jasným adresátom („Deti moje, deti...“ (Kukučín 1965, 9)); v tejto pozícii sa postava strieda s autorským rozprávačom. Samotnej postave dieťaťa je tak často prisúdená len úloha síce pozorného, ale pasívneho poslucháča a napriek tomu, že sa o detstve hovorí a je predmetom zobrazenia, vnútorný svet dieťaťa zostáva Tajovskému zatiaľ zastretý.

Relatívnu bezproblémovosť starootcovských obrázkov strieda v neskorších prózach výrazný sociálnokritický aspekt – prvok, ktorý do značnej miery definoval Tajovského ako prozaika. Tu sa dôrazne odpútava od „kukučínovskej“ tradície harmonizovania; z pozorovateľa sa mení na analytika prinášajúceho správu o stave spoločnosti. Je to typický Tajovský, keď v nepredstieranom záujme o „svojho“ človeka ponúkne v umelecky strhujúcej skratke vybrané kapitoly zo životopisu postavy, od detstva po dospelosť a často aj od narodenia po smrť (*Zaháľáč*, *Našiel sa*). Postavy detí pritom v niektorých prózach fungujú „iba“ ako súčasť obrazu nespravodlivého sveta, ako „zámienka“ pre vyhrotenie sociálnej kritickosti: je to bezhraničná obetavosť a rodičovská láska, ktorá vedie vdovu Turjanku alebo bezmenného robotníka v ústrety smrti (*Horký chlieb*, *Na chlieb*). Do popredia vystupujú obrazy krátkeho a utrápeného detstva, tragické osudy mláďat, ktoré priskoro „vypadli z hniezda“ a museli predčasne dospieť (*Pastierča*, *Apoliena*). Smrť je pre autora neoddeliteľnou súčasťou života a takto ju vnímal a literárne interpretoval aj v prípade starého otca. Ale

smrť dieťaťa, ktoré malo len tú smolu, že sa narodilo do najbiednejších pomerov, považuje za zbytočnú a nezmyselnú, tak ako je to v dojímavom príbehu o poslednom želaní umierajúceho dievčatka *Nevinné ruky*. Symbolickým ladením tejto prózy akoby autor vyzýval k hľadaniu zodpovednosti za zmarené detské životy. Tajovský, pravdaže, nikdy nevyslovuje kritiku explicitne, ale cez osudy svojich postáv, práve prostredníctvom otrasných tragédií detí intenzifikuje až „dickensovskú“ ambíciu upozorniť na závažné problémy a literatúrou prebudiť spoločnosť.

Iste aj zmena priorít a postupný odklon od zabehaných istôt spôsobili, že slovenská literatúra urobila vo fáze realizmu zásadný krok smerom k zrovnoprávneniu dieťaťa ako objektu zobrazenia i ako aktívneho recipienta. Dieťa a detstvo prestali byť podceňovanými témami a postupne sa zbavovali aj tradičnej prvoplánovosti, didaktizujúceho a mentorského prístupu. Boli vybudované základy literárnej tvorby určenej vyslovene detskému čitateľovi; súčasne sa vo sfére neintencionálnej literatúry popri analyzovaných autoroch objavujú aj ďalšie príspevky tematizujúce detstvo a dospievanie, predovšetkým v podobe rôznych typov memoárovej literatúry: nepochybne zaujímavý je v tomto smere pohľad žien – matiek a spisovateľiek, Eleny Maróthy Šoltésovej a Terézie Vansovej. Kukučín a Tajovský vo významnej časti svojho literárneho diela preferovali vlastnú životnú skúsenosť: stavili na svoje spomienky a vybrali z nich silné momenty; výsledkom je celá séria próz s detskými či mladými hrdinami. Obaja vo svojich reminiscenciách dokázali, že nezabudli na to, že aj oni boli raz deťmi, že sú dostatočne vnímavými pozorovateľmi života na to, aby dokázali citlivo a s pochopením zachytiť detstvo, vlastné alebo „odpozorované“, v širokom spektre jeho prejavov. Z detských postáv vytvorili rovnocenných partnerov postavám dospelých. Kukučínove sondy do detských duší, Tajovský rozšíril o prvky, príznačné pre mladšiu generáciu realistov – najmä naliehavým sociálnokritickým akcentom. Napriek občasnému smutným a vážnym tónom obaja prozaici zobrazili detstvo ako v zásade radostnú a trvalo inšpiratívnu životnú etapu, pričom v Tajovského starotcovských poviedkach rezonuje symbióza detstva a staroby ako dvoch hraničných období ľudského bytia. Ako nadstavbu týchto diel a súčasne deziluzívnu alternatívu vývinu generačných vzťahov možno vnímať viacero próz Boženy Slančíkovej Timravy, prezentujúcich (v súlade s autorkiným kritickým vnímaním sveta) vzťahy dospelých detí a rodičov ako problematické, napäté a citovo chladné.

LITERATÚRA:

- Kubealaková Martina: *Deti zvedené, deti predurčené: dieťa a detstvo v staršej slovenskej literatúre*. Banská Bystrica 2016.
- Kukučín Martin: *Dielo IV*. Bratislava 1958.
- Kukučín Martin: *Dielo V*. Bratislava 1959.
- Kukučín Martin: *Spod školského prachu*. Bratislava 1963.
- Obraz dieťaťa a detstva v textoch umeleckej literatúry*, eds. Bariaková Zuzana, Kubealaková Martina. Banská Bystrica 2016.
- Poliak Ján: *Kukučínove rozprávky o detských a študentských rokoch*, w: Kukučín Martin: *Spod školského prachu*. Bratislava 1963, s. 281-291.
- Stanislavová Zuzana: *Priestorom spoločenskej prózy pre deti a mládež: interpretačné štúdie*. Prešov 1995.
- Tajovský Jozef Gregor: *Tajní boháči*. Bratislava 1965.
- Tajovský Jozef Gregor: *Pastierča*. Bratislava 1972.
- Tajovský Jozef Gregor: *Betlehem*. Dostupné na: http://zlatyfond.sme.sk/dielo/652/GregorTajovsky_Obrázky/1 [2016-11-30].
- Žilková Marta: *Dieťa v kontexte postmodernity*. Nitra 1999.